

СПОСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ (ДО ІНСТИТУЦІЙ ЮСТИНІАНА)

Сучасна система забезпечення зобов'язань у головних своїх рисах сформувалася ще в Стародавньому Римі. Тому при дослідженні сучасних інститутів, що існують у цій галузі, доцільно звернутися до аналізу принципових положень, вироблених у римському приватному праві.

Закони XII таблиць передбачали, головним чином, можливість впливу на особу боржника.

Звичайно позбавлення волі могло бути істотною загрозою для інтересів боржника, і тому воно мало стимулювати останнього до належного виконання зобов'язань. Однак це могло бути не вигідним і для кредитора. Адже таблиця III.4. Законів XII таблиць передбачала, що під час ув'язнення боржник харчується за свої кошти, але якщо в нього немає коштів, то кредитор повинен видавати в'язню по фунту борошна на день (при бажанні міг видавати і більше, але не менше). Тобто на кредитора, який помістив несправного боржника до в'язниці, лягав обов'язок утримувати ув'язненого, а отже — понести додаткові видатки. Ці видатки кредитор міг компенсувати шляхом стягнення додаткової суми з боржника. Проте якщо боржник був неспроможним заплатити основний борг, то і на додаткові компенсації його коштів тим більше могло не вистачити.

Окрім цього Закони XII таблиць фактично не передбачали інших засобів впливу на несправного боржника [1, 152–158].

Виятком можна вважати хіба що не дуже чітку згадку про можливість договору самозакладу (очевидно, під забезпечення боргу), що міститься в таблиці VI.1. Законів XII таблиць. Проте після того, як законом Петелія 326 р. до н.е. було заборонено брати боржників у кабалу, ця форма забезпечення зобов'язання почала втрачати значення [2, 562].

Проте інформація, яка міститься в Законах XII таблиць, попри всю їхню авторитетність, не є вичерпною. Звернення до додаткових джерел та врахування даних традиції дає можливість встановити наявність й інших, менш згадуваних у юридичній романістичній літературі способів забезпечення зобов'язань у ранньому римському праві.

Зокрема, можна припустити, що досить поширеним у Стародавньому Римі був інститут заложництва (заручництва), суть якого полягала в тому, що боржник надавав замість себе поручника — особу, що вважалася боржником кредитора, доки обов'язок не буде виконаний. Однак відомостей про початкові етапи формування цього засобу забезпечення зобов'язань вкрай мало і встановити повністю його характерні риси неможливо [3, 383].

Оскільки названі заходи не забезпечували достатньою мірою виконання зобов'язань у натурі, то вже в римському праві періоду Республіки почали

запроваджувати інші засоби, спрямовані на забезпечення інтересів кредитора. Наприклад, шляхом виокремлення спеціального майна або грошової суми, за рахунок яких могло бути виконане стягнення боргу; шляхом притягнення додаткового боржника, платоспроможність якого не викликала сумнівів, тощо.

Важливе значення для формування засад забезпечення зобов'язань мало зростання уваги до категорії природного права, яке в трактуванні римських юристів того періоду виглядає як ідеальне право, що встановлене природним розумом (вищим розумом) і тому є справедливим та незмінним і загальним для всіх людей (Дигести Юстиніана. 1.1.1.3; 50.17.32; 1.1.11; 4.5.8).

Таке розуміння природного права істотно позначилося на трактуванні природи та характеру зобов'язань.

Еволюція простежується в самому визначенні поняття зобов'язань. Так, якщо в період раннього (цивільного) римського права зобов'язання визначалися як «юридичні кайдани, якими ми скуті необхідністю щось зробити відповідно до законів нашої держави» [4, 235], то в період найвищого підйому римського права, тобто в добу принципату, відомий правознавець Павло дає інше визначення: «Сутність зобов'язань полягає не в тому, щоб зробити щось нашим, але в тому, щоб зв'язати іншого обов'язком щось дати нам або зробити чи надати» (Дигести Юстиніана. 44.7.3).

Навіть при першій оцінці стає помітним, що тут права та обов'язки сторін вже не пов'язуються лише з наявністю норми законодавства, але можуть виникати на інших підставах, тобто на положеннях природного права, урахуванні принципу справедливості тощо.

Разом із тим процес теоретичного осмислення значення природного права та його категорій, сутності зобов'язань тощо не був самоціллю. Він відбувався паралельно з вирішенням суто прагматичних завдань, що поставали у зв'язку з необхідністю розв'язання тих чи інших казусів. Так потреби практики показують доцільність забезпечення вимог кредитора шляхом передання в заставу майна, яке разом із тим не повинне вибувати з торгового обороту. Розвиток торгівлі зумовлює необхідність кредитування, унаслідок чого постає питання про ефективне забезпечення інтересів кредиторів у таких випадках [5, 25–34].

У другій половині періоду Республіки римська правова думка виходить із необхідності розрізнення засобів впливу на особу і на майно особи, яка не виконала або неналежним чином виконала договірне зобов'язання.

Цьому сприяла поява та поширення реальних і консенсуальних контрактів з їхньою послабленою формальністю, що у свою чергу вимагало більш різносторонніх, надійних і ефективних гарантій належного виконання зобов'язань, які б не залежали від формального аспекту основного контракту.

Унаслідок цього на початку доби класичного римського права вже в головних рисах сформовані і застосовуються такі засоби забезпечення, як застава, завдаток, штрафна стипуляція, порука та інші, які відрізняються одне від одного спрямованістю, характером дії, суб'єктами тощо. Це природно викликає необхідність пошуку місця кожного із цих засобів у системі інститутів римського права.

Слід зазначити, що римська юриспруденція всупереч тяжінню до класифікацій і систематизації [6, 55], не приділяла, на перший погляд, значної уваги класифікації засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань. Причому це стосується не лише ранніх етапів розвитку римського права, але й доби вищих його досягнень.

Так в Інституціях Гая із засобів забезпечення належного виконання зобов'язань достатньо детально розглядається лише порука як різновид вербальних договорів (Інституції Гая. III.115–127).

Деякі види застави згадуються в різних частинах Інституцій Гая. Наприклад, про давній вид застави — *fiducia* — ідеться в книзі другій, де вона розглядається як вид прав на чужі речі (Інституції Гая. II.60–61). Більш пізній вид застави — *ignus* — згадується в декількох випадках: як вид прав на чужі речі (Інституції Гая. II.64), як заставлена річ, що стала предметом неправомірного посягання (вид прав на чужі речі) (Інституції Гая. III.200, 204). Найчастіше ж *ignus* згадується як засіб забезпечення належного виконання сторонами їхніх прав і обов'язків у судовому процесі або при преторському захисті (вид прав на чужі речі (Інституції Гая. IV.27–29, 31, 147). Проте найдосконаліша форма застави — *hypotheca* — не згадується взагалі, що можна пояснити тією обставиною, що на той час цей інститут ще не сформувався остаточно.

Завдаток (*arra*) згадується лише у зв'язку з висвітленням такого виду консенсуальних контрактів, як купівля-продаж (Інституції Гая. III.139).

Як засіб забезпечення належного виконання зобов'язань практично не фігурує в інституціях Гая штраф (*poenae*), який згадується лише як покарання за делікт (Інституції Гая. III. 189–192).

Отже, на момент написання Інституцій Гая говорити про якусь сформовану систему засобів забезпечення належного виконання зобов'язань ще не можна: окремі види таких засобів згадуються в різному контексті і не піддані класифікації.

Не відбулося кардинальних змін у галузі класифікації засобів забезпечення належного виконання зобов'язань і в післякласичному римському праві.

Як свідчить аналіз Інституцій Юстиніана, із засобів забезпечення належного виконання зобов'язань достатньо детально тут знов-таки врегульована лише порука.

Однак норми про неї вміщені у різних частинах Інституцій Юстиніана залежно від того, який вид зобов'язань чи взагалі правовідносин вона обслуговує. Зокрема, порука як засіб забезпечення належного виконання зобов'язання опікунами і піклувальниками регламентується нормами книги першої, присвяченої, головним чином, правовому становищу осіб (Інституції Юстиніана. I.XXIV.1–2). Порядок установавлення відносин поруки і головні особливості відповідних правовідносин регулюються в тій частині Інституцій, де йдеться взагалі про засоби встановлення і особливості вербального зобов'язання, різновидом якого є порука (Інституції Юстиніана. III.XX). Крім того, особливості поруки як засобу належного виконання прав і обов'язків учасниками цивільного процесу окремо регулювалися положеннями книги четвертої Інституцій, яка част-

ково присвячена регулюванню зобов'язань, а частково — питанням процесуального права (Інституції Юстиніана. IV. XI).

Характерно, що до переліку засобів забезпечення належного виконання зобов'язань тепер не потрапляє *fiducia*, яка згадується лише як підстава законного правонаступництва (Інституції Юстиніана. III. II. 8). Натомість *pignus* згадується частіше і вживається в різних значеннях, відображаючи різноманітні відтінки відносин застави (Інституції Юстиніана. I. XXIV. 3; II. VIII. 1; III. XIII. 4; IV. VI. 7 та ін.). Крім того, з'являються норми, присвячені такому складному виду застави, як *hypotheca*, що являє собою заставу нерухомості із залишенням заставленого майна у володінні заставодавця (Інституції Юстиніана. II. VI. 14; IV. VI. 7; IV. XI. 4 та ін.).

З'являються згадки про *roepae* (штраф) як засіб забезпечення належного виконання зобов'язань, причому вони розміщені поміж норм, що регулюють загальні положення зобов'язань (Інституції Юстиніана. III. XIX. 19 та ін.). Натомість зникають норми про завдаток.

Література

1. Кофанов Л. Л. Обязательственное право в архаическом Риме: долговой вопрос. — М., 1994.
2. Ливий Тит. История Рима от основания города. — М.: Наука, 1989. — Т. 1.
3. Покровский И. А. История римского права. — С.Пб.: Летний Сад, 1998.
4. Римское частное право: Учебник / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М.: Юристъ, 1997.
5. Ємельянова Л. В. Засоби забезпечення виконання зобов'язань у римському праві: Дис... канд. юрид. наук. — О., 2001.
6. Харитонов С. О. Приватне право у Стародавньому Римі. — О.: Бахва, 1996.

УДК 347.763(477)

Т. О. Колянковська

СИСТЕМА ДОГОВОРІВ, ЯКІ ОПОСЕРЕДКОВУЮТЬ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ У ПРЯМОМУ ЗМІШАНОМУ СПОЛУЧЕННІ

Застосування договорів упродовж декількох тисяч років пояснюється тим, що мова йде про гнучку правову форму, яку можуть набирати різні за характером суспільні відносини. Основне призначення договору зводиться до регулювання в рамках закону поведінки людей шляхом вказівки на межі їх можливої і належної поведінки, а також наслідки порушення відповідних вимог.

Загальне визначення будь-якого цивільно-правового договору знайшло своє відображення в ст. 626 ЦК України: «Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Г. Ф. Шершеневич визначав договір як угоду двох або більше осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин [1, 304].